

NÉHÁNY MONDATSZERKEZETI SAJÁTSÁG ÖSSZEFÜGGÉSE
ISKOLAI FOGALMAZÁSOKBAN

B. Fejes Katalin

1. Hogy nemcsak a nyelv, hanem a nyelvhasználat kutatása is feladata lehet a nyelvészetnek, az F. DE SAUSSURE óta tudományos közhely, de nehezen születő gyakorlat. Megvalósulásához az elméleten kívül mindenekelőtt módszertani apparátusra van szükség, a gyakorlat – a demokratikus közélet, a kifejlődő telekommunikációs rendszerek, az iskolai anyanyelvi nevelés stb. – már évek óta sürgeti az alkalmazható eredményeket.

A 60-as években B. BERNSTEIN és munkatársai publikáltak szociológiai indíttatású parole-kutatásokat,¹ nálunk DEME LÁSZLÓ mondatszerkezeti vizsgálatai adnak elméleti és módszertani alapot a nyelvhasználat magasabb síkjának a feltárásához.²

Az egyes mondatszerkezeti sajátosságokat (megjelenésük arányait figyelve) DEME LÁSZLÓ a szöveg sajátosságaiként emeli ki, így a mondategészekre jutó mondategységek átlagos arányát a szövegbeli átlagos s z e r k e s z t e t t s é gként; a tagmondatok alárendelődésének fokozatait a szövegbeli átlagos s z i n t m é l y s é gként valamint az egyes s z i n t e k n é p e s s é g e ként; a mondategészekben és a mondategységekben levő tartalmas szavak átlagos arányát a szöveg-

---

¹ BASIL BERNSTEIN, Nyelvi szocializáció és oktathatóság: Társadalom és nyelv. (Szerk. PAP MÁRIA és SZÉPE GYÖRGY) Gondolat K. 1975.

² DEME LÁSZLÓ: Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Akadémiai K. 1971.

beli átlagos t e r j e d e l e mként értelmezi. Ezek, továbbá az itt nem említett mondatszerkezeti sajátságok³ e g y ű t - t e s e n jellemzik a szövegek szerkezeti karakterét.

DEME LÁSZLÓ vizsgálati apparátusát SZABÓ JÓZSEF nyelvjárási szövegeken alkalmazta⁴, e sorok írója pedig az általános iskolai tanulók írásbeli nyelvhasználatának feltárását kísérte meg általa⁵.

Az eddigi, feltáró vizsgálatok azokra a mondatszerkezeti sajátságokra irányultak, amelyekben kölcsönös összefüggést lehetett feltételezni. Így kerültek középpontba a fogalmazások hosszúságának, szerkesztettségének, szinteződésének és terjedelmének kölcsönös viszonyai. A feltáró vizsgálatok anyaga több száz fogalmazásból állt. Ez a mennyiség tájékozódásra elegendő volt, a statisztikai feldolgozás szigorú követelményeinek azonban már nem felelt meg. A téma kutatásában ezért van nagy jelentősége annak, hogy az első tapasztalatokat OROSZ SÁNDOR anyagán ellenőrizhetjük.⁶

---

³ Így például a kapcsolódásnak és a tömbösödésnek, vagyis a szöveg bonyolultságának, tagoltságának és zsúfoltságának a vizsgálata.

⁴ A mondatalkotás nyelvészociológiai vizsgálata (nyelvjárási anyagon). Kandidátusi értekezés, 1978.

⁵ Szintaktikai adatok a kilencéves tanulók nyelvhasználati szintjéről. Tantárgypedagógiai kutatások. OM Pedagógusképző Osztály kiadványa 52-58. Baja, 1974.; - A funkcionális szemlélet felhasználása a nyelvhasználati készség fejlesztésében és ellenőrzésében. Az anyanyelvi oktatás korszerűsítésének műhelyében 53-68. Nyíregyháza, 1978.; - A mondat szerkezeti sajátságok optimális aránya a tízéves tanulók fogalmazásaiban. Magyar Nyelvészek III. Nemzetközi Kongresszusa. Nyelvtud. Értekezések .sz.; - A szövegalkotási készség mérése. A Magyar Nyelvtudományi Társaság szövegteni vándorgyűlése. Kaposvár, 1978.

⁶ OROSZ SÁNDOR: A fogalmazástechnika mérésmetodikai problémái. Tankönyvkiadó, 1972.
Az OROSZ SÁNDORTól kapott 716 db fogalmazás elsődleges feldolgozását GULYÁS JÓZSEF, MEDOVARSZKI LENKE es SZVÉTEK KLÁRA végezte el.

Magyar iskolás gyerekek írásbeli nyelvhasználatát OROSZ SÁNDOR vizsgálta elsőként tudományos rendszerességgel. Mivel elsősorban a fogalmazástechnika egzakt mérésére törekedett, olyan konkrét műveletrezszeteket különített el, amelyeket megszámlálható egységekként, alternatív döntéssel minősíteni tudott. Tizennyolc fogalmazástechnikai műveletet különböztetett meg. Ezek közül négy a tartalom kimunkálását, hét a szerkesztést, és ugyancsak hét a stilizálást jellemzi. Összességük adja a mérés eredményét. Az 1967/68. tanév tanulójának fogalmazástechnikájáról OROSZ SÁNDOR elszomorító képet kapott⁷, megállapításait saját vizsgálatunk általában megerősíti.

2. Fogalmazási műfajok mondat szerkezeti sajátosságai

Az elbeszélés, a leírás és a jellemzés mondat szerkezeti sajátosságainak összehasonlításától valami olyan eredményt várhatnánk, ami statisztikai adatok határozott különbségekként mutatkozik meg. Vagyis például az elbeszélés átlagos szerkesztettsége nek meggyőzően különböznie kellene a jellemzésétől és a leírásétól, s ennek a különbözőségnek minden részkörpuszban mutatkoznia kellene. Ez azonban nem mindig van így. Ha egymás mellé írjuk a három műfaj általános mondat szerkezeti mutatóit, látunk ugyan különbségeket, de ezek nem feltűnőek (1. táblázat)

A vizsgált műfajok nyelvhasználatának markánsabb különbségét a fenti általános vizsgálat tehát nem mutatja ki. Ha a feltételezett különbség ebben a vizsgált anyagban egyáltalán megvan, akkor csak olyan módon tárhatjuk fel, hogy a kevésbé sikerült fogalmazásokat kirostáljuk az egyes korpuszokból. Ezt a műveletet nem idegen szempont szerint, hanem a másutt már értelmezett optimális sáv alapján tesszük, vagyis feltételezzük, hogy a 8-15 mondatos hosszúság tartományában sikerülhettek legjobban a 11 éves tanulók fo-

---

⁷ "Az eredmény megdöböntő. A tanulók négyötöde az általános iskola ötödik osztályában 45% -os teljesítmény alatt marad, a nyolcadikban 50% alatt, a középiskola II. osztályában a döntő többség 55 % alatt, a IV. osztályban pedig 60 % alatt teljesít." I.m. 101. l.

1. táblázat

Mondatszerk. sajátságok:	Elbeszélésben: (227 darab)	Leírásban: (245 darab)	Jellemzésben: (244 darab)
Szerkesztett-ség:	1,40	1,36	1,57
Szintmélység:	1,17	1,13	1,19
- mellékmonda- tokban:	2,04	2,04	2,09
Szintnépesség: F:	82,70 %	87,02 %	82,24 %
m_1 :	16,13 %	12,36 %	16,01 %
m_2 :	0,87 %	0,61 %	1,63 %
m_3 :	0,02 %	-	0,08 %
A fogalm. átl. hosszúsága:			
- mondategészekben mérve:	14,24	12,45	13,68
- mondategységek- ben mérve:	21,16	16,98	21,56
A fogalm. átl. terjedelmé:			
-fogalmazásban:	100,26	87,17	83,28
-mondategészben:	7,03	6,16	5,58
-mondategységben:	4,79	5,12	3,83

galmazásai.⁸

Feltételezésünket a 8-15 mondatos hosszúság gyakorisága mindhárom műfajban igazolja. Ebbe a tartományba tartozik az összes fogalmazás több mint 60 %-a (2. táblázat).

2. táblázat

A fogalmazások (mondat) hosszúsága:	Elbeszélés:		Leírás:		Jellemzés:	
	db	%	db	%	db	%
5-7	18	7,92	29	11,78	26	10,65
8-15	138	60,79	165	67,07	148	60,66
16-33	71	33,12	51	21,13	70	28,68
Összesen:	227	100,-	245	100,-	244	100,-

A hosszúságuk szerint csoportosított fogalmazások mondat szerkezeti sajátosságai már markánsabb összefüggéseket mutatnak. Hasonlítsuk össze a hosszúság és a terjedelem átlagos mutatóit (3. táblázat)!

(a) Az triviális megállapítás lenne, hogy hosszabb (több mondatos) fogalmazásokban több szó van, mint a rövidebbekben.

(b) Az viszont már figyelemre méltó tény, hogy a szó-mennyiség átlagos aránya nem mereven követi a hosszúság növekedését. A mondat egységekben ugyan még van bizonyos

---

⁸ Az írásbeli nyelvhasználatnak (életkortól és műfajtól függő) alsó és felső határral közrefogott szöveghosszúsági tartományát nevezem optimálisoknak. Általában ezen belül keletkezhet jól formált szöveg. A mennyiségi határ alatt még nem – ez a szövegminőség követelménye; fölötte pedig már nem – ez meg az életkori fejlettség függvénye: az összehordott túl nagy anyagot a tanuló még nem tudja szöveggé formálni. (Vö. az 5. sz. jegyzettel.)

3. táblázat

Műfaj	Hosszúság: mondategész	A terjedelem átl. mutatója:		
		fogalmazásban:	mondategészben:	mondategységben:
Leírás	4-7	44,44	7,54	4,59
	8-15	74,50	6,77	5,90
	16-33	137,62	6,55	5,12
Elbeszélés	4-7	43,66	7,27	4,09
	8-15	75,28	6,54	4,37
	16-33	131,66	6,66	4,26
Jellemzés	4-7	35,83	6,71	3,58
	8-15	67,75	5,81	3,74
	16-33	128,85	5,93	3,94

szógyarapodás, de egy optimális határnál ez is megáll, sőt visszafelé indul (mint pl. a leírásban és az elbeszélésben). A mondategészek szóránya viszont az egészen rövid (4-7 mondatos) fogalmazásokban a legnagyobb, s a hosszúság növekedésével stagnál, vagy szintén csökken.

Emeljük ki mondat-hosszúsági csoportonként az átlagos szó-mennyiség-mutatókat (4. táblázat)!

Számottevő eltérést csak a jellemzés műfajának szóátlagai jeleznek. Ez az eltérés reális, hiszen a jellemzés műfaji ismereteit csak az 5. osztályban tanulják a gyerekek, míg az elbeszélést már harmadik, a leírást pedig a negyedik osztálytól gyakorolják. De más összefüggésben is a jellemzés mondat szerkezeti sajátosságai különülnek el. Eddigi vizsgálataink (kísérleti és kontroll-osztályok anyagai) meggyőzően valószínűsítették, hogy a szerkesztettségi és telítettségi mutatók ellentétes tendenciával működnek. A sajátosságok két végletén

4. táblázat

A s z a v a k á t l a g o s m e n n y i s é g e				
az egyes egy- ségeiben:	az egyes mű- fajokban:	az egyes mondathosszúsági csoportokban:		
		4-7 (mondatos)	8-15 (mondatos)	16-33 (mondatos)
Fogalma- zásban:	Leírás:	44,44	74,50	137,62
	Elbeszélés:	43,66	75,28	131,66
	Jellemzés:	35,83	67,75	128,85
Mondat- egészben:	Leírás:	7,54	6,77	6,55
	Elbeszélés:	7,27	6,54	6,66
	Jellemzés:	6,71	5,81	5,93
Mondat- egységben:	Leírás:	4,59	5,19	5,12
	Elbeszélés:	4,09	4,37	4,26
	Jellemzés:	3,58	3,74	3,97

álló fogalmazások szövegminősége gyenge, s ez érthető. Nem lehet jó egy fogalmazás csak azért, mert sok benne az összetett mondat, vagy azért, mert magas a tartalmas szavak aránya. Vizsgált műfajaink legmagasabb szerkesztettségét a jellemzésben tapasztaltuk, s a szóátlag itt a legalacsonyabb.

Az 5. osztály fogalmazásaiban feltűnően állandóak a mondategységen belüli szóátlagok. Eddigi tapasztalataink azt mutatják, hogy lényeges eltérés a különböző mondathosszúsági csoportok mondategységre vonatkozó szóátlagai között, s az átlagok a vizsgálatok döntő többségében az optimális sávban a legmagasabbak. Ettől a megállapítástól itteni anyagunkban

csak a jellemzés műfajának mondategységen belüli szóátlagai térnek el.

3. A vizsgdlt anyag településszociológiai megközelítése

OROSZ SÁNDOR nagy gondot fordított a gyűjtőhelyek kiválasztására is. Érdemes tehát szempontjainkat településszociológiai bontásban is érvényesíteni. (Feldolgozásunkban A csoportba soroltuk a városokat, B csoportba azokat a falvakat, amelyek lakossága 1600 fölött, C csoportba pedig azokat a falvakat és tanyákat, amelyek lakossága 1600 alatt van: 5. a, b, c, táblázat)

Műfaj: Elbeszélés

5/a táblázat

Mondatszerk. saját- ságok:	A csoport (városok)	B csoport (1600 lakos felett)	C csoport (1600 lakos alatt)
Szerkesztettség:	1,40	1,48	1,58
Szintmélység:	1,17	1,18	1,16
- mellékmondatokban:	2,03	2,05	2,06
Szintnépesség F:	82,70%	82,18%	84,17%
m ₁ :	16,60%	16,88%	14,74%
m ₂ :	0,68%	0,87%	1,07%
m ₃ :	-	0,06%	-
A fogalm. átl. hosz- szúsága:			
- mondategészekben mérve:	13,73	14,46	14,64
- mondategységek- ben mérve:	19,22	21,53	23,20
A fogalm. átl. ter- jedelme:			
- fogalmazásban:	89,00	109,00	102,00
- mondategészekben:	6,50	7,60	6,88
- mondategység- ben:	4,64	5,10	4,41

Műfaj: Leírás

5/b táblázat

Mondatszerk. saját- ságok:	A csoport (városok)	B csoport (1600 lakos felett)	C csoport (1600 lakos alatt)
Szerkesztettség:	1,36	1,43	1,31
Szintmélység:	1,14	1,15	1,11
- mellékmondatokban:	2,05	2,04	2,04
Szintnépesség: F:	86,58%	85,47%	89,01%
m_1 :	12,76%	13,88%	10,44%
m_2 :	0,65%	0,64%	0,54%
A fogalm. átl. hosz- szúsága			
- mondategészekben mérve:	14,37	12,03	13,21
- mondategységekben mérve:	16,26	17,24	17,35
A fogalm. átl. ter- jedelme			
- fogalmazásban:	82,18	87,72	91,62
- mondategészekben:	6,63	7,29	6,93
- mondategységben:	5,05	5,08	5,27

Műfaj: Jellemzés

5/c táblázat

Mondatszerk. saját- ságok:	A csoport (városok)	B csoport (1600 lakos felett)	C csoport (1600 lakos alatt)
Szerkesztettség:	1,54	1,60	1,57
Szintmélység:	1,19	1,19	1,19
- mellékmondatokban:	2,10	2,08	2,09
Szintnépesség: F:	81,99%	82,00%	82,24%
m_1 :	16,30%	16,40%	16,01%
m_2 :	1,52%	1,59%	1,63%
m_3 :	0,18%	-	0,08%
A fogalm. átl. hosz- szúsága			
- mondategészekben mérve:	12,92	13,49	15,11
- mondategységekben mérve:	19,97	22,17	23,74
A fogalm. átl. ter- jedelme			
- fogalmazásban:	78,85	85,61	83,28
- mondategészen:	5,86	6,39	5,58
- mondategységben:	3,79	3,98	3,83

Az úgynevezett hátrányos helyzet kampányszerű kutatásának idején természetesen kínálkozik az a feltevés, hogy a kis települések részben osztott iskoláiban a nyelvhasználat fejlesztése is hátrányos helyzetű feladat. Táblázataink adatai közt azonban nem találunk olyat, amely akár a falvak, akár a városok teljesítményében egyöntetűen alacsonyabb vagy kiemelkedőbb volna. Figyelemreméltó részletek természetesen vannak.

A C csoport fogalmazásainak szintnépesség-

mutatóiban a kelleténél magasabb a főmondatok aránya. A tagmondatok 2-3 %-ának grammatikai úton kellene kapcsolódnia ahhoz, hogy elérje a városi tanulók írásbeli nyelvhasználatát. Föltehetőleg OROSZ SÁNDOR is ezt az összefüggést emelte ki, amikor a részben osztott iskolák ötödikeseinek bizonyos lemaradására utalt (i.m. 105.).

A települések szempontjából készített elemzésnek azonban nem az elkülönülés a fő tanulsága. A településszociológiai bontásból kapott kép nem mutatja azt a különbséget, amely a városi-falusi iskolák színvonaláról a köztudatban él; sőt van olyan sajátság, amelynek értékei mindhárom műfajban a részben osztott iskolákban a legmagasabbak. Ez a fogalmazások (mondategésszel és mondategységgel mért) hosszúsága. OROSZ SÁNDOR ezt indokoltnak találja: "... a fogalmazások átlagos terjedelme a részben osztott osztályok tanulóinál nagyobb. Ennek oka valószínűleg a több egyéni munkával járó több írásbeli feladat következményeként jobban fejlett írástempó." (i.m. 106.)

Egy nyelvhasználati sajátságnak önmagában sajnos nem sok bizonyító szerepe van. A szöveg jobb minőségére itt is csak akkor utalna, ha egyéb mondat szerkezeti sajátságokkal harmonizálva jelentkezne. Ha például a hosszúsággal arányosan mindig magasabb volna a szavak átlagos mennyisége is, több lenne az alárendelő kapcsolódás, magasabb a szöveg átlagos szerkesztettsége.

A 6. táblázat adatai közt olyan összefüggéseket keresünk, amelyek egyik oldalán mindig a fogalmazások átlagos hosszúsága áll. Van-e kapcsolat a hosszúság és az egyéb mondat szerkezeti sajátságok között? Nézzük meg az A vizsgálati egység (városi iskolások) fogalmazásalban!

A legáltalánosabb összefüggés ezen a táblázaton is szembe tűnő: a fogalmazások hosszúságának növekedésével csökken az átlagos szerkesztettség. Ez a korreláció az iskolai fogalmazásokban magától értetődik. Számos fogalmazás csak mondategésszel mérve rövid: sok tanuló nem tudja mondatokra tagolni az

6. táblázat

Műfaj	Mond. hossz. csop.	Szerkesztettség:	Szintmélység:		Szintnép.: F: m ₁ : m ₂ :	Terjedelem: fogalm m. egész m. egys.	Hosszúság: m. egészben m. egységben
			m. egység	mell. mond.			
Elbeszélés	4-7 (6 db)	1,77	1,23	2,07	78,12% 20,31% 1,56%	43,66 7,27 4,09	6,00 10,66
	8-15 (53 db)	1,49	1,16	2,02	83,75% 15,91% 0,33%	75,28 6,54 4,37	11,50 17,18
	16-33 (24 db)	1,56	1,16	2,06	84,61% 14,43% 0,94%	131,66 6,66 4,26	19,75 30,87
Jellemezés	1-7 (6 db)	1,87	1,13	2,14	88,33% 10,00% 1,66%	35,83 6,71 3,58	5,33 10,00
	8-15 (62 db)	1,55	1,19	2,08	82,42% 16,05% 1,51%	67,75 5,81 3,74	11,64 18,08
	16-32 (14 db)	1,50	1,22	2,11	80,09% 17,72% 1,53% 0,65%	128,85 5,93 3,94	21,71 32,64
Leírás	5-7 (9 db)	1,64	1,19	2,06	81,60% 17,24% 1,14%	44,44 7,54 4,59	5,88 9,66
	8-15 (57 db)	1,30	1,14	2,06	85,92% 13,21% 0,85%	74,50 6,77 5,19	11,00 14,33
	16-31 (16 db)	1,28	1,13	2,03	86,97% 12,55% 0,46	137,62 6,55 5,12	21,00 26,87

élményt. Vagy éppen mondategésszel mérve hosszú: túlságosan széttagolják a szöveget. A két szélső hosszúsági sávban tehát (7 mondatig, illetőleg 16 mondattól) jórészt tagolási zavar okozza az átlagosnál magasabb, illetőleg az átlagosnál alacsonyabb szerkesztettségi mutatót. A alábbi egyszerűsített táb-

lázaton ezt az összefüggést emeltük ki.

7. táblázat

Hosszúság:	Elbeszélés	Jellemzés	Leírás
	szerkesztettségi mutatói		
-7	1,77	1,87	1,64
8-15	1,49	1,55	1,30
16-	1,56	1,50	1,28

A 7. táblázatunk mutatói közül egyedül a 16 mondatnál hosszabb elbeszélések csoportja viselkedik kivételesen. Ennek az a magyarázata, hogy az optimális sáv felső határát a műfajokra való tekintet nélkül, azonos mondathosszúságnál húztuk meg. Itt figyelembe kellett volna venni, hogy az elbeszélések általában hosszabbak, mint a jellemzések és a leírások; az elbeszélések optimális sávja így nem reális. Ha a 16-17 mondatos (6-8 db) fogalmazást még az optimális sávba számoljuk, akkor ugyanazt a tendenciát kapjuk meg, amit a másik két műfajban: magasabb szerkesztettségi mutatót az optimális sávban, s alacsonyabbat a 18 mondatnál hosszabb fogalmazásokban. A 8. táblázaton a 16 mondatnál hosszabb fogalmazások százalékos részesedési arányát ábrázoltuk:

8. táblázat

	Elbeszélés		Jellemzés		Leírás	
	db	%	db	%	db	%
Összes fogalm.	83	100	82	100	82	100
16 mondatnál hosszabb fog.	24	28,91	14	17,07	16	19,51

4. A hosszúság és a szerkesztettség mutatóinak ellentétes tendenciáján kívül még több részleges összefüggést is kiemelhetnénk. Aligha véletlen azonban, hogy a hosszúság és a szinteződés, a hosszúság és a mondat egységekben mért terjedelem között nem találunk egyértelmű, műfajokban és tele-

pülésekben azonosan megnyilvánuló tendenciákat. Az általunk vizsgált mutatók a s z ö v e g mondatszerkezeti sajátosságai, s ezek az 1968-ban készült fogalmazások – miként OROSZ SÁNDOR is megállapította – nem érik el azt a szintet, amelyen az egymás után írt mondatok szöveget alkotnak. A tanári munkában tehát gyakorlati feladatként jelentkezik az a kérdés, ami a szövegtani kutatók számára elmélet: miben különbözik a szöveg a mondatok egyszerű szekvenciájától. Itteni vizsgálatunk arra hívja fel a figyelmet, hogy az iskolai fogalmazások egymás után írt mondatai hosszú érési folyamatban válnak egyre jobban szöveggé, így a fogalmazástanításban elsősorban erre kellene figyelnünk, s csak ezzel együtt gondolni az írásbeli kifejezés fejlesztésének hagyományos formáira és eszközeire.

ÜBER DIE ZUSAMMENHÄNGE BESTIMMTER SATZ-
STRUKTUREN IN SCHULARBEITEN

von

Katalin B. Fejes

In diesem Beitrag wird ein Teil der Untersuchungen über die Performanz veröffentlicht (s. Nyelvtudományi Értekezések, Nr. .) Als Untersuchungsmaterial dienten schriftliche Arbeiten von elfjährigen Schülern. Die Untersuchung richtete sich auf gewisse Satzstrukturen, die für die Texte typisch waren: auf die durchschnittliche Proportion der predikativen Momente in den Sätzen, auf die durchschnittliche Schichtentiefe der Subordination der Nebensätze, sowie auf die Durchschnittszahl der Wörter in den Sätzen und in den prädikativen Momenten. Der Autor untersucht ihre gegenseitigen Zusammenhänge als charakteristische Eigenarten der Textstruktur.

Der methodisch-theoretische Apparat der Untersuchung wurde von LÁSZLÓ DEME ausgearbeitet: Über die Untersuchung

der Häufigkeit von Satzstruktur-Eigenarten. (Akadémiai Kiadó,
Budapest, 1971.)